

ANNA BOGUSZEWSKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID – 0000-0003-0971-1258

OBRAZ POLSKIEJ KSIĄŻKI DZIECIĘCEJ PRZEŁOMU XIX
I XX WIEKU*

Wprowadzenie: Polska literatura dla dzieci wyrosła ze ścisłego związku literatury i pedagogiki. Miało to miejsce na początku XIX wieku, w trudnej dla Polaków sytuacji polityczno-gospodarczej ze względu na trwanie reżimu zaborów. Kulturowy rozwój narodu jest związany z wychowywaniem młodego pokolenia.

Cel badań: Jako cel badań wykorzystanych w artykule obrano próbę rekonstrukcji obrazu polskiej książki dziecięcej przełomu XIX i XX wieku, uwzględniając dwa problemy badawcze. Dotyczą one estetyki oraz przesłań wychowawczych lektury polecanej najmłodszym czytelnikom. Te zakresy badań są dość skąpo reprezentowane. Wykorzystano metody i techniki badań historycznych.

Stan wiedzy: W XIX wieku została wprowadzona polska książka jako środek kształcący. Polską literaturę dla dzieci rozwijającą się w okresie zaborów poddawało badaniom grono polskich badaczy: literaturoznawców, bibliologów, pedagogów – historyków wychowania. Jednak ten teren badań jest niewyeksplorowany, stanowiąc bogate twory do nowych poszukiwań badawczych.

Podsumowanie: Z przeprowadzonych analiz wynika, że w latach poprzedzających odzyskanie niepodległości dominowały w literaturze dla dzieci dwa stanowiska wychowawcze. Pierwsze dotyczyło budowania postawy patriotycznej, drugie akcentowało pragmatyzm i realizm sytuacji codzienności. Zanalizowano szereg przykładów książek dla najmłodszych, które potwierdzają te wnioski. Kształtowanie patriotyzmu u dzieci obejmowało przekaz chlubnych kart dziejowych z historii polskiego narodu, budzenie afirmacyjnego stosunku do rodzimej przyrody obecne w kluczowych wydaniach dla młodego czytelnika przełomu XIX i XX wieku. Codziennosc życia prezentują głównie obrazy rodziny, zabaw dziecięcych oraz pouczających historii, przygód z życia rówieśników. Estetyka książki dla dzieci omawianego okresu wpisuje się w obowiązującą wówczas stylistykę opartą na dążeniu do mistrzowskiego układu typograficznego. Wyjątkowość ilustracji, szczególnie barwnych, jak można przypuszczać, były silnym wzmocnieniem oddziaływania przekazu.

Słowa kluczowe: literaturę dla dzieci, książka dla dzieci, ilustracja.

* Sugerowane cytowanie: Boguszewska, A. (2023). Obraz polskiej książki dziecięcej przełomu XIX i XX wieku. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 42(2), 225–239. <http://dx.doi.org/10.17951/lrp.2023.42.2.225-239>

WPROWADZENIE

U progu XIX wieku pojawiły się pierwsze książki dla dzieci w języku polskim. Można uogólnić, że w XIX wieku zrodziła się książka dla młodzieży, natomiast u jego schyłku pisane są utwory adresowane do dziecka. Względy wychowawcze i edukacyjne zostają szczególnie uwydatnione w literaturze intencjonalnie tworzonej dla dzieci. Polska literatura dla dzieci wykwitła z dydaktycznych działań. Badania tego zakresu tematycznego mają charakter interdyscyplinarny. Literaturoznawstwo obejmuje prace Jerzego Cieślikowskiego (1975), Izabeli Kaniewskiej-Lewańskiej (1960; 1964; 1970), Krystyny Kuliczowskiej (1984), Grzegorza Leszczyńskiego (2006), z zakresu sztuki książki i bibliologii: Janusza Dunina (1991), Małgorzaty Komzy (1993), Janiny Wiercinskiej (1986). Wśród badaczy można wymienić historyków wychowania: Annę Boguszewską (2010; 2013), Ewę Barnas-Baran (2018), Katarzynę Kabacińską-Łuczak (2010), Monikę Nawrot-Borowską (2018), Dorotę Żołądź-Strzelczyk (2006).

PROBLEM I CEL BADAŃ

Podjęty obszar badań stwarza możliwości do kolejnych poszukiwań badawczych, szczególnie w zakresie estetyki książki oraz jej wydźwięku wychowawczego. Cel niniejszego opracowania obejmuje wymieniony wyżej zakres. Zatem celem badań była próba rekonstruowania obrazu polskiej książki dziecięcej przełomu XIX i XX wieku uwzględniającej problemy badawcze dotyczące estetyki szaty graficznej oraz idei wychowawczych zawartych w treściach lektur polecanych dzieciom. Wykorzystano metody i techniki typowe dla badań historycznych. Zastosowano jako ściową analizę materiału źródłowego (Łobocki, 2000; Silverman, 2009).

STAN WIEDZY

Już Jędrzej Śniadecki zachęcał do pisania powiastek dla dzieci zawierających narodowe i historyczne treści. Wyzwanie to zostało podjęte przez Stanisława Jachowicza, Klementynę Tańską (Kaniewska-Lewińska, 1960; 1970). W latach 80. XIX wieku nasila się tendencja do eksponowania w literaturze dla młodych wariorów dydaktycznych. W ten nurt wpisują się utwory Walerego Przyborowskiego, Antoniego J. Glińskiego, którzy wykorzystywali słowiańskie motywy baśniowe. W swych badaniach zwraca na to uwagę Cieślikowski (1975). Takie cechy, jak: pracowitość, czynność, prawdomówność były szczególnie eksponowane.

W XIX wieku dla dzieci tworzyły głównie osoby związane z nauczaniem. Powszechne były idee charakterystyczne dla pozytywizmu: kult wiedzy i pracy, realizm, filantropia i opieka nad opuszczonym, osieroconym czy zaniedbanym

dzieckiem. Ważne było zainteresowanie przyrodą oraz wartościowanie sytuacji społecznej, szczególnie niesprawiedliwości społecznej (Wroczyński, 1958). Dominoowało utilitarne nastawienie do rzeczywistości odzwierciedlane w utworach literackich z bohaterem dziecięcym. Z pedagogiki pozytywizmu wyodrębnił się nurt pedagogiki narodowej oraz pedagogiki społecznej. Stanisław Karpowicz, Izabela Moszczyńska, Helena Radlińska upowszechniali takie idee. Wiązali wychowanie, taktowane jako powinność i powołanie społeczne, z potrzebami narodowymi. Zatem równolegle rozwijał się nurt społeczny i narodowy oraz kierunek pedagogiki chrześcijańskiej, które wytyczały obowiązujące ideały wychowawcze, później przeniesione do II Rzeczypospolitej (Araszkiewicz, 1978).

Do kształtowania postawy patriotycznej, zapoznawania z narodowymi dziejami wykorzystywano dzieło *Dzieje Polski* w dwudziestu czterech obrazach Władysława Ludwika Anczyca – pseudonim Kazimierz Góralczyk (wydawana od 1863 roku). Walery Przyborowski w 1988 roku wydał opowiadania historyczne *Lelum Poleum*, wznawiane kilkakrotnie. Popularne było opowiadanie Heleny Radlińskiej (pisane pod pseudonimem Orsza) *Z życia królowej Jadwigi*. W latach 1983–1906 trzykrotnie wydano tytuł *Las Marii Wryho*, kształtujący wrażliwość dziecka na przyrodę.

Zapożyczenia tematów z adaptacji tak popularnych przygód Guliwera, Robinsona Cruzoe, Don Kichota wpłynęły na rozwój literatury fantastycznej, podróżniczej, podejmującej wątki obyczajowe. Wysuwana była tematyka walki o niepodległość, wzrastało zainteresowanie historią narodu polskiego. Nasila się dążność do usamodzielnienia się literatury dla młodego czytelnika.

Nowe Wychowanie jako nurt pedagogiczny przynosi nowatorskie idee. Dostrzegane są zainteresowania dzieci, ich potrzeby psychiczne i ich indywidualność. Propagowany jest swobodny rozwój osobowości dzieci, co znalazło odbicie w tematyce utworów literackich. Literatura dla dzieci stała się problemem na tyle ważnym, że podjęto jej analizę (Karpowicz i Szcówna, 1904). Za wzorcowe uznano opowiadania zawarte w zbiorze *Serce Edmondo de Amicisa* oraz rodzime utwory Zofii Bukowieckiej, Marii Konopnickiej, Władysława Umińskiego.

Poglądy Karpowicza wskazywały na nowy sposób traktowania literatury dla dzieci i młodzieży, jako równoprawnej literatury. Wskazywał on na łączności treści literackich z procesem wychowania. Karpowicz i Moszczeńska uznawali zapoznawanie dziecka z przyrodą za najważniejsze źródło wiedzy przeżyć estetycznych, które powinno wyprzedzać kontakty ze sztuką. Schyłek XIX wieku oraz przełom XIX i XX wieku jest bogaty w utwory dla najmłodszych. Władysław Bełza był aktywnym propagatorem książki dla dzieci w wydawanych pismach: *Promyk*, *Towarzysz Pilnych Dzieci* (Kulka, 1990). Stopniowo popularność zyskują utwory: Zofii Bukowskiej, Władysławy Izdebskiej, Wacława Gąsiorowskiego, Antoniego Gawińskiego, Marii Konopnickiej, Zofii Rogoszówny, Artura Oppmana, Władysława Umińskiego, Zofii Urbanowskiej, Walerego Przyborowskiego, Marii Julii Zaleskiej.

Wybitni pisarze polscy tworzący dla dorosłych adresują niektóre utwory młodym: Eliza Orzeszkowa, Bolesław Prus czy Henryk Sienkiewicz. Oprócz przekładów Edmonda Amicisa na polskojęzycznym rynku wydawniczym spotykamy książki Luisy M. Alcott, Jana Chrystiana Andersena, Carla Collodiego, Lewisa Carrolla, Daniela Defoe'a, Dickensa, Rudyarda Kiplinga, Marka Twaina, Juliusza Verne'a (Kuliczowska, 1984). Książka ze względu na wysoką cenę ciągle nie jest powszechnie dostępna dla każdego dziecka. Brakuje powszechności umiejętności czytania, w omawianym okresie jej obecność w pokoju dzieciennym jest luksusem.

W XIX wieku wyłoniły się nowe formy szaty graficznej książki dla młodego czytelnika. Następuje powrót techniki drzeworytu, w latach 40. i 50. XIX wieku odradza się drzeworyt w Polsce. Zdobi czasopisma, powieści dla dorosłych oraz książek dla dzieci. W latach 20. XIX wieku zaczyna się dynamiczniej kształtować nowa estetyka książki dziecięcej. Popularyzowana jest technika litografii (Boguszewska 2013). Zmienia się skład książki. Miało to przełożenie na książki przeznaczone dla najmłodszych, które zaczynają być zdobione. Znaczące jest wynalezienie nowych technik ilustracyjnych i drukarskich. Wiek XX przynosi stosowanie w ilustracji technik fotochemicznych oraz od 1905 roku techniki offsetu (Wincencjusz-Patyna, 2008).

Na przełomie XIX i XX wieków w europejskiej sztuce wiodącym nurtem była secesja, w ilustratorstwie dominował realizm, służący idei dydaktyzmu (styl fin-de-siècle). Starania artystów, którzy o książce zaczęli myśleć jak o małym dziele sztuki, stanowił swoisty przełom. Prekursorem sztuki książki w Młodej Polsce był Stanisław Wyspiański, który potraktował jej formę jako całościową wypowiedź plastyczną. Rezygnował z przerostu dekoracyjności na rzecz estetyki typografii, okładki, układu tekstu i ilustracji oddających charakter treści (Boguszewska, 2010).

W drugiej połowie XIX wieku powstaje wiele wartościowych wydań ilustrowanej książki dla dziecka, mimo że w produkcji książki dziecięcej zaczyna dominować komercyjne nastawienie (Smolik, 1938–1939). W publikacjach dla dzieci często korzystano z szaty graficznej projektowanej przez Niemców i Francuzów. Sytuacja ta zmienia się powoli. „Na przełomie wieków polska ilustracja książkowa dla najmłodszych zaczęła się wyzwalać spod zależności od obcych wzorów. Obok importowanych rycin zagranicznych, pojawiały się w coraz większej liczbie publikacje rodzinnie polskie” (Wiercińska, 1986, s. 131).

W *Encyklopedii wiedzy o książce* znajdziemy następującą definiującą ilustracji związaną z treścią książki i czasopismem:

uzupełnienie w postaci oryginalnego, lub za pomocą właściwej techniki reprodukowanego rysunku, ryciny obrazu, lub zdjęcia fotograficznego. W szerszym znaczeniu ornament zdobiący kartę tekstu, treścią swą odpowiadający charakterowi książki, występujący w formie inicjałów, bordiur, ramek, nagłówek, finalików, winiet. Za początek ilustracji książkowej uważać można iluminacje i miniatury (Birkenmajer, Kocowski, Trzynadlowski, 1971, s. 951–952).

Andrzej Banach podkreśla „Dobry ilustrator musi być konformistyczny i konwencjonalny, [...] osobiście mniej oryginalny” (1959, s. 45). Pogląd ten celnie opisuje stylistykę książki wydawanej dla dzieci przed 1918 rokiem. Wówczas to kształtują się początki polskiej idei pięknej książki, w której obecność ilustracji nie jest obowiązkowa i nie decyduje o jej urodzie. Najważniejsza jest topografia, dobór kroju i wielkości czcionki, jej kompozycja na stronie i relacje tekstu z marginesami. Preferowanymi ilustracjami jest odbitka zrealizowana w graficznych technikach warsztatowych, szczególnie ceniono drzeworyt. Ilustracja tego okresu jest ściśle związana z treściami literackimi, jest wiernym opisem wizualnym, często podpisana fragmentem tekstu. Całostronicowa ilustracja występuje w książce jako uatrakcyjnienie, ale ciągle należy do rzadkości. Przeważa ilustracja czarno-biała. Mniejsze ilustracje są wkomponowane w układ litericzny z intencją scalenia kompozycji. Najbardziej powszechna książka dla dzieci posiada czarno-białe ilustracje tylko na okładce, rzadkość stanowiła okładka barwna. Masowa produkcja prezentowała niski poziom typograficzny. Najczęściej tania książka produkowana była amatorsko, mimo że przyznawano prawo do twórczości dla dzieci wyłącznie: artystom, poetom, pisarzom nie „przypadkowym dyletantom i spekulantom handlowym” (Wiercińska, 1986, s. 91).

Przełom XIX i XX wieku przynosi polskiej książce dla dzieci rodzime teksty m.in. Marii Konopnickiej i Władysława Bełzy. W wystroju książki dominowała jednak obca ilustracja i obce rozwiązania typograficzne. Konopnicka pisząc tekst do ilustracji autorstwa Elsy Beskow, opracowała w ten sposób jedną z najczęściej wydawanych książeczek przed drugą wojną pt. *Na jagody*. Zrealizowano z tymi samymi ilustracjami wiele wydań (również po II wojnie światowej, ostatnie w 1949 roku). Popularne jest drukowanie polskich książek dla dzieci z holenderską, niemiecką, angielską ilustracją oraz spolszczanie obcych książek. Dokonywano przekładów np. Ernesta T.A. Hoffmana, Hansa Chrystiana Andersena, braci Grimm, włącznie z adaptacją obcej szaty graficznej. Było to bardziej opłacalne dla wydawców.

Książki dla dzieci wydane przez Jakuba Mortkowicza są znane z dbałości wydawniczej oraz doboru polskich artystów do opracowania szaty graficznej. Zalecenia te stosowano również do książki dla dzieci według reguły „dajmy dzieciom, to co najlepsze” (Mortkowicz-Olczakowa, 1962, s. 154). Córka wydawcy wspomina:

[...] zastanawiam się, jak w ciągu tak niewielu lat można było zrealizować bez sztabu pomocników i właściwie jakby bez trudu tyle pięknych, bogato zdobionych książek. Ojciec czuwał nad stroną wydawniczą odpowiednio dobierał papier, czcionkę, grafików. Matka wyszukiwała książki, oceniała je, rozmawiał z autorami i tłumaczami, potem robiła korekty. [...] Autorzy widać lubili placówkę, cenili zapał i znanstwo obydwójga Mortkowiczów (Mortkowicz-Olczakowa, 1962, s. 159–160).

Dla Janiny Mortkowiczowej zagadnienie estetyki książki, szczególnie ilustracji, było bardzo znaczące. Już na początku XX wieku pisała:

Obrazki i książki obrazkowe wywierają poważny wpływ na rozwój estetyczny [dziecka – przyp. A.B.] i mogą stać się pierwszorzędnym narzędziem wychowania estetycznego. [...] Obrazki uczą dziecko patrzeć, przemawiają do jego duszy plastycznej i wymowniej niż słowa treścią swą i barwnością sprawiają żywą przyjemność, dają pokarm wiecznie głodnej wyobraźni (1904, s. 61).

W wydawnictwie Mortkowicza jeszcze przed uzyskaniem przez Polskę niepodległości debiutowali znakomici graficy: Tadeusz Gronowski, Stanisław Ostoja-Chrostowski, Józef Tom.

Ważnymi wydarzeniami dla docenienia estetyki książki dla dzieci były wystawy dotyczące sztuki dla dzieci prezentowane w 1904 roku we Lwowie oraz w 1909 roku w Warszawie. Eksponowano tam m.in. europejską książkę dla najmłodszych. Polska książka odzwierciedlała ogólną sytuację wydawniczą, w której dominowały wzory zachodnie. Zaświadczają o tym wspomnienia Stanisława Arcta dotyczące czasu z przełomu XIX i XX wieku:

Trzeba było opierać więc produkcji zagranicznej. Cały świat zainteresował się kolorową książką dla dzieci. Niemcy pierwsi rozwinęli do niebywałych rozmiarów wydawnictwo książek dla dzieci i atlasów przyrodniczych wielobarwnych. Wezwali do współpracy artystów malarzy, rysowników i grafików całej Europy, sami zaś potrafili stworzyć tak potężne zakłady reprodukcyjne, że nie tylko sprościli zamówieniom, ale mogli także na dużą skalę eksportować (1962, s. 148).

To firma wydawnicza Arctów pierwsza wprowadziła na ziemi polskie barwną książkę dla dziecka. Były to litografie sprowadzane najczęściej z Bawarii. Na rynku polskim dominowały zarówno ilustracje, jak i teksty obce, coraz częściej niskiej jakości. Sytuację tę wyznaczały prawa ekonomii rynku. Do tekstów polskich dopasowywane były obce ilustracje. Zdarzało się, że jeden zestaw ilustracji wykorzystywany był do różnych tekstów.

Niemniej jednak znakomici artyści polscy pozostawili swoją obecność w ilustrowanych książkach z XIX wieku i przełomu XIX i XX wieku. Elwiro Michał Andriolli, Walery Eliasz, Antoni Gawiński, Maksymilian Fredro, Wojciech Gerson, Juliusz Kossak, Franciszek Kostrzewski, Piotr Stachiewicz, a także Antoni Zaleski to najwybitniejsi artyści tego okresu angażujący się w ilustratorstwo. Jednak nie są to twórcy ilustracji dziecięcej.

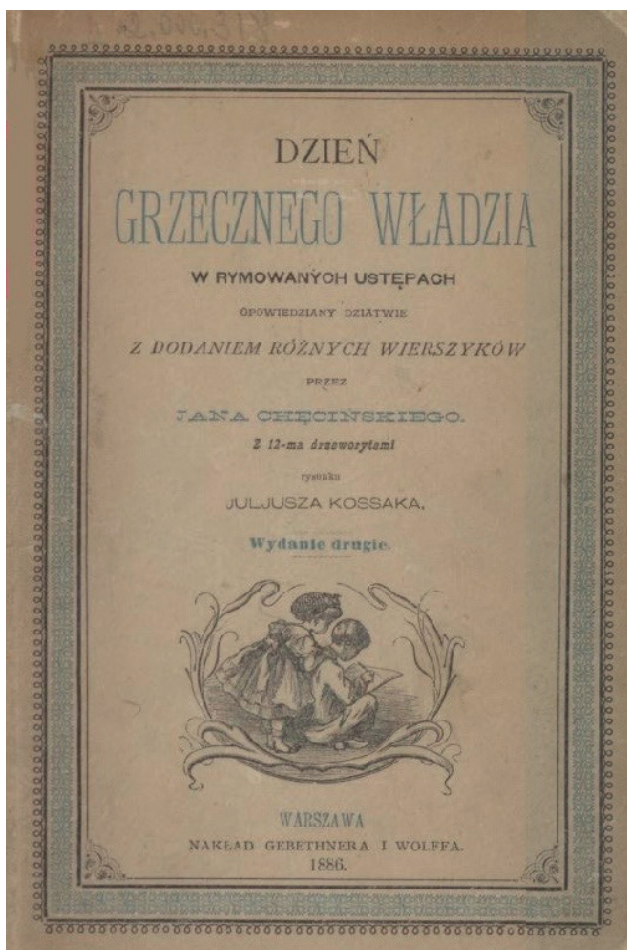
Do książek pięknie wydanych dla młodych czytelników należy zaliczyć tytuł *Mali ludzie i ich świat* Teofila S. Nowosielskiego z 1868 roku, ilustrowany przez Władysława Gumińskiego oraz *Zmartwychwstanie, Błogosławiona* Teofila Lenartowicza z litografiami Antoniego Zaleskiego z 1861 roku.

Wczesnym przykładem rodzimego ilustratorstwa adresowanego dla dzieci jest książka *Dzień grzecznego Władzia* J. Chęcińskiego z drzeworytami wykonanymi według projektu Juliusza Kossaka (w taniej, powszechniejszej wersji bez ilustracji,

na bibulastym papierze, książka była wydawana wielokrotnie przez ojców Pijarów). To zbiór wierszowanych opowiadań opisujących typowe czynności bohatera dziecięcego od wczesnego ranka do kresu dnia zakończonych modlitwą i snem. Dydaktyczne wskazania zawarte w wierszykach są bardzo czytelne i jasne dla młodego czytelnika.

Ilustracja 1.

Okładka „Dzień grzecznego Władzia” J. Chęcińskiego z ilustracjami – drzeworytami według projektu Juliusza Kossaka

Źródło: Chęciński, 1886.

W wierszu *Do dzieci* mowa jest o szanowaniu książki, wiersz ten otwierają cały cykl: „W obrazku – w rymie/ Nauka świeci/ toć nie zadrzynie ciekawość dzieci – / lecz z waszą chętką/ Znamy się przecież/ wiemy jak prędko/ książeczki drzecie...”

(Chęciński, 1886, s. 7–8). Kolejny wiersz to prezentacja bohatera Władzia, nakierowana na przymioty umysłu i chęć do pracy: „Ma dobrą pamięć,/ to łaska święta/ Lubi wierszyki, to też bajeczek/ również powiastek, dużo pamięta”(Chęciński, 1886, s. 9–10). Kolejna rymowanka to *Modlitwa poranna* i *Po pacierzu*. Wiersz *Przy śniadaniu* piętnuje objadanie się i grymaszenie podczas jedzenia: „Znam nareszcie kawalera/ Co wszystkiego się napiera/ Chce herbatki, chce śmietanki/ Kawki, bułki, ciastka, grzanki/ Chlebka, masła, cukru, mleka/ Aż różeczki się doczeka – / Ale Władzi na śniadanie/ Tem się cieszy, co dostanie [...]” (Chęciński, 1886, s. 18).

Ilustracja 2.

Strona działowa książki „Dzień grzecznego Władzia” J. Chęcińskiego z ilustracją drzeworytniczą według projektu Juliusza Kossaka, 1886

Źródło: Chęciński, 1886.

W wierszu *Nauka* czytamy: „[...] Nasz grzeczny chłopczyk stojąc przed matką/ Już drugą stronę czyta dość gładko/ Ani się znudzi, ani się skrzywi/ Słucha poprawek jak najcierpliwiej [...]” (Chęciński, 1886, s. 20). Wiersze (*Rozmowa z mama, Ubogi, Biedni*) mają uwrażliwić dziecko na los ubogich, przygotować ich do dzielenia się posianym dobrem. Kolejne wydarzenie dnia to wyjście mamy na zakupy (wiersz *Mama wychodzi z domu*). Wówczas Władzio bawi się w domu, jest posłuszny wskazaniom matki. *Parada* – to wiersz o zabawie chłopca – znakomite źródło informacji o zabawach, zabawkach oraz upodobaniach chłopców w wieku Władzia. Natomiast *Pokusa* to rymowana powiastka o niegrzecznym Adasiu, a *Pokusa na Poddaszu* to powiastka o łakomym Pawełku z morałem: „Łakomstwo do kradzieży posuwa najlepiej/ A kradzież do więzienia łakomych prowadzi” (Chęciński, 1886, s. 38). Za dobre zachowanie podczas zakupów mamy Władzio został nagrodzony (wiersz *Pakiecik*) podarunkiem – nowymi butami. Zachowania przy obiedzie, podczas spaceru i wizyty gości uczą wiersze: *Przy obiedzi, Po obiedzie, Parzona leguminka, Przespany obiad, Na spacerze, Goście, Zabawa, Brzydak, Po balu*. Tę część publikacji kończą wierszyki: *Modlitwa wieczorna, Władzio idzie spać, Dobra noc* (pisownia oryginalna – przyp. A.B.). Przyjęto strukturę ukazywania kontrastów w zachowaniu dzieci, przerysowywania cech sytuacji i cech charakteru, mocno eksponowanego morału.

Kolejna część to wierszyki na różne tematy, w założeniu istotne dla wychowania dzieci. Ich tytuły to np. *Anioł Stróż, Lekarstwo, Dobrem za złe*. Wzruszenie i współczucie dla osieroconego dziecka ma wywołać wierszowana powiastka, przejmująca w wymowie – *Duch matki*.

Dwanaście ilustracji całostronicowych, odbitek drzeworytowych zawartych w książce stanowią jednocześnie strony tytułowe poszczególnych tematycznych działów. Rysunek delikatną kreską, zagęszczającą się w subtelny światłocieniowe płaszczyzny to główny środek wyrazu. Najczęściej są to kompozycje dynamiczne, zawsze ściśle odzwierciedlające podjęte treści, np. *Przy śniadaniu, Przespany obiad, Anioł Stróż*. Ozdobna szarfa umieszczona na dole każdej kompozycji zawiera adekwatny do zawartości wiersza podpis (Chęciński, 1886).

Interesującą formę posiada warszawskie wydanie nakładem Gebethnera i Wolfa z 1896 roku, tytułu *Nowe latko* Konopnickiej. Złożyła się na ten efekt współpraca pisarki oraz zdolnego malarza Piotra Stachewicza oraz dbałość wydawców. Treści książki to dynamiczne opisy pejzażu przyrody i życia społecznego okolic Krakowa, Lwowa, Poznania, Warszawy, Wilna. Codziennosc zajęć ludzi oraz ich obrzędów świątecznych jest prezentowana słowem i wyważonym w kolorze obrazem, bez tendencji „cukierkowej” idealizacji charakterystycznej dla zachodnich przedruków. Nawet barwność strojów jest przedstawiona w subtelnych tonach. Ciekawy układ płaszczyzny druku jest zachowany w całej publikacji, bez powtarzań szablonowych ujęć. Delikatność kolorystyki i kreski podkreślą nastrój, dobry jakościowo papier sprzyja prezentacji barwnych ilustracji.

W pierwszych latach XX wieku w ilustratorstwo książki dziecięcej angażuje się artystka wykształcona w Krakowie, Mediolanie oraz Monachium – Maria Gałękiewicz-Chybińska. Zilustrowała *Baśni* Hansa Chrystiana Andersena w 1905 roku. Kilkanaście książek dla dzieci zilustrowała Anna Gramatyka-Ostrowska. Kształciła się w Krakowie i Paryżu u Jeana Paula Laurensa w Ecolè des Beaux-Arts. Uprawiała malarstwo olejne i akwarele oraz litografię, linoryt i drzeworyt (Marin-Białostocka i in., 1975a, s. 457). Do najpopularniejszych jej realizacji ilustratorskich należą tytuły: *O Janku Płanetniku* z 1898 roku, *Mały malarz* J. Ręczkowskiego z 1911 roku, *Klituś-Bajduś* Zofii Rogoszówny i *Dyłu-dyłu na badyłu* Marii Dynowskiej.

Baśń *O krasnoludkach i sierotce Marysi* Marii Konopnickiej prawdopodobnie powstała za namową wydawcy Michała Arcta, który szukając odpowiedniego tekstu, miał pokazać autorce sprowadzone z Niemiec ilustracje krasnoludków. Pierwsze wydanie *Sierotki Marysi i krasnoludków* Marii Konopnickiej z 1896 roku, jak wynika z badań Janusza Dunina (1991, s. 101), prawdopodobnie posiadało obce ilustracje. Było to dwanaście kolorowanych rycin. Książka była wydana przez firmę P. Laskauer i W. Babicki (Dunin, 2005). W drugim wydaniu z 1904 roku znalazły się ryciny malarza, karykaturzysty, ilustratora Józefa Świrysz-Ryszkiewicza oraz winiety malarza i ilustratora, autora scen z polowań życia polskiej wsi Ludomira Illinicza.

Przykład ścisłej jedności ilustracji i typografii może stanowić wydanie Lucjana Rydla *Bajka o Kasi i królewiczu* z 1904 roku. Ilustrowana przez Stanisława Dębickiego w technice litografii. Artysta inspirował się stylistyką modnego wówczas drzeworytu japońskiego oraz zdobnictwem huculskim. Wydanie to, całkowicie nowatorskie na gruncie polskiej książki, przyniosło artyście zainteresowanie ówczesnego środowiska artystycznego. Na powszechność uznania i życzliwe oceny jednak trzeba było poczekać ponad dwadzieścia lat: „Stanisław Dębicki [...] przejawiał osobliwy talent w malowaniu dzieci, znowuż umiał odczuwać ich duszę, rozumieć odrębny świat ich zainteresowań, czemu znakomity dał wyraz w swych świetnych ilustracjach” (Treter, 1924–1925, s. 25). Stanisław Dębicki to wybitny malarz i grafik, żył w latach 1866–1924. Studiował w Krakowie, Monachium, Wiedniu, od 1909 roku uczył malarstwa dekoracyjnego na ASP w Krakowie. Oprócz uprawiania malarstwa sztalugowego i ściennego projektował dla firm przemysłowych, chętnie współpracował z wydawnictwami czasopism i książek. Ilustratorstwu dla dzieci poświęcił wiele uwagi. Szczególnie miejsce w jego twórczości zajmowała sztuka użytkowa, chętnie współpracował z wydawnictwami czasopism i książek, ilustrował dla dzieci (Marin-Białostocka i in., 1975b, s. 4).

Malarz i ilustrator Zdzisław Eicher zaprojektował okładkę i ilustracje do książki Gustawa af Geijerstama *Mali chłopcy* (w tłumaczeniu J. Mortkiewiczowej), wydanej w 1906 roku. Wykorzystuje konwencję secesji. Podobnie opracowuje okładki do *Zazulki* Anatola France’a i *Kolorowego okienka*, *Pieśni o białym domu*

Aleksandra Szczęsnego (Mortkowicz-Olczakowa, 1962, s. 94). Stylistyka młodopolska jest obecna w ilustracjach Stefana Filipkiewicza, Jan Bukowskiego, który w 1906 roku ilustruje baśń *Nala i Damajanti*, wydaną przez oficynę Mortkowicza. Jan Bukowski (1873–1943) malarz i grafik, który swoje przygotowanie zawodowe zyskał, studiując w Krakowie i Monachium. Artysta stopniowo rozszerzył twórcze zainteresowania do sztuki stosowanej, uprawiał grafikę użytkową, batik, projektował meble, kilimy, wnętrza, szczególnie interesowało go intrologatorstwo i związane z nim projektowanie książki (Marin-Białostocka i in., 1971a, s. 274). Wyróżniająca ze względu na poziom typografii i ilustracji jest ilustrowana przez S. Dębickiego książka Marii Konopnickiej *Jak się dzieci w Bronowie bawiły*. Doceniona dopiero po latach, nagrodzona w Paryżu na Międzynarodowej Wystawie Sztuki Dekoracyjnej w 1925 roku oraz w Lipsku na Międzynarodowej Wystawie Zdobnictwa Książkowego. W Lipsku w 1927 roku dostrzeżono tytuł *Książeczka Halusi* Bronisławy Ostrowskiej z ilustracjami Stefana Filipkiewicza, wybitnego ucznia Józefa Mehoffera, Józefa Pankiewicza i Leona Wyczółkowskiego. Miano „całkowicie polskiej książki” uzyskała *Latarenka*, podarunek dla dzieci robotników polskich ułożył Franciszek Mirandola z projektem ilustracji i okładki Henryka Uziębło i Antoniego Procjałowicza, przedstawicieli sztuki Młodej Polski (Kaczorowski, 1935, s. 482). Henryk Uziębło (Uziębło) po studiach w Krakowie kształcił się w Wiedniu, Paryżu, w Anglii i we Włoszech. Malował portrety i pejzaże, korzystając z techniki olejnej i modnych wówczas pastelów. Interesował się sztuką stosowaną, w tym książką, projektował dla dzieci. Antoni Procjałowicz kształcił się w Akademii Krakowskiej, był współtwórcą Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana. Wykonywał dzieła malarstwa dekoracyjnego, polichromie. Jego szczególne zainteresowanie twórcze stanowił sztuka książki (Markiewicz, 1992, s. 33–34). Wymienione tytuły mieszczą się w stylistyce młodopolskiej inspirowanej twórczością Wyspiańskiego.

Ciekawa graficznie jest szata książki Franciszki Łazurusówna *Mała gromadka* oraz *Bajki* Wacława Sieroszewskiego. W 1908 roku ukazuje się zbiór opowiadań dla małych dzieci z barwną okładką i pięcioma ilustracjami Karola Frycza, kolejnego artysty współpracującego z firmą Mortkowicza. Na przełomie XIX i XX wieku książka o polskim charakterze ilustracji i tekstów nie zdobyła jeszcze pola szerszego oddziaływania. Stopniowo Wydawnictwo Arcta oraz Mortkowicz zaczęło wpływać na innych polskich wydawców, którzy zaczęli podejmować próby współpracy z polskimi autorami i artystami.

Ilustracje do utworów historycznych wykonywał Antoni Gawiński. Pisarz, krytyk, malarz i ilustrator książek studiował w szkole Wojciecha Gersona i ASP w Krakowie. Tworzył w konwencji secesyjnej. Popularność zdobył jako ilustrator dzieł Marii Konopnickiej, Janiny Porazińskiej i Wacława Sieroszewskiego. Książki dziecięce ilustrował Zygmunt Badowski. Litograf, malarz i ilustrator, który kształcił się w Krakowie, Warszawie i Paryżu. Podobnie działali Karol Frycz, Jan Małachowski, Kazimierz Młodzianowski. Stefan Norblin (Juliusz Stefan Norblin de la

Gourdain) pochodzący z rodziny o tradycjach artystycznych, studiował w Antwerpii i Dreźnie, artysta malarz, ilustrator, plakacista, projektant mody i scenografii często sięgał po ilustrowanie dla dzieci. Na przełomie XIX i XX wieku debiutowali: autorka licznych ilustracji Zofia Plewińska, Józef Tom oraz Władysław Witwicki. W 1917 roku w wydawnictwie Warsztatów Krakowskich wydała pierwszą książkę pt. *Pastorałki z siedmiu kołęd złożoną* wybitna polska artystka Zofia Lubańska, później Stryjeńska.

W tym czasie wydano przekłady m.in. Ferenc Molnara *Chłopcy z placu brojni*. Wśród przekładów z lat 1911–1914, znalazły się wydane w barwnej, twardej, płóciennej oprawie takie utwory literackie: Jamesa M. Barriego *Piotruś Pan*. Do *Cudownej podróży* Selmy Lagerlöf okładkę z szarobłękitnym pejzażem morskim zaprojektował Filipkiewicz. Podobnie do zbioru opowiadań *Zaczarowana wyspa* Filipkiewicz zaprojektował szafirowo-brązową okładkę o wyważonej, wyrafinowanej kompozycji. Modnym i nowatorskim trendem zaczyna być książka-zabawka, np. książki z wmontowaną pozytywką czy książeczki w formie parawaników.

PODSUMOWANIE

W XIX wieku i na początku XX wieku wykształciło się kilka form książki dla młodych: powieść obyczajowa, historyczna, podróżniczo-przygodowa, fantastyczno-naukowa, które istniały obok bajek i powiastek. Przesłania wychowawcze w latach poprzedzających odzyskanie niepodległości obejmowały kształtowanie postawy patriotycznej, uznanej za najważniejszą, dążenia narodowyzwoleńcze oraz dydaktyzm wymagający właściwego zachowania wychowanka w sytuacjach codziennych „twardej rzeczywistości”. Obraz tych założeń oddaje fragment recenzji książki Zygmunta Dębickiego pt. *Książka i człowiek*:

Książka dla polskiego dziecka na polskiej musi wyrosnąć glebie, z polskiego ducha powinna być poczęta. Powinna obracać się sferze naszego życia narodowego (b. ważne!) powinna uczyć poznawać naszą przeszłość, ale i twardą rzeczywistość, uczyć pracy, bohaterstwa przez zdolność do wysiłków codziennych, przez poświęcenie dla drugich i samozaparcie się (Dębicki, 1918, s. 437).

Trwały poszukiwania odpowiedniej formy edytorskiej książki dla dzieci. Jej poziom zarówno treści, jak i szaty graficznej był zróżnicowany, nader często niezadowalający. Stopniowo intensyfikowała się dbałość o estetykę książki. Powrócono w zdobnictwie do techniki drzeworytu, wykorzystywano litografię. Artyści angażując się w ilustratorstwo, czerpali z konwencji secesji i realizmu.

BIBLIOGRAFIA

- Araszkiewicz, F. (1978). *Idealy wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*. PWN.
- Arct, M. (1962). *Okruchy wspomnień*. PIW.
- Banach, A. (1959). *Polska książka ilustrowana 1800–1900*. Wydawnictwo Literackie.
- Barnaś-Baran, E. (2018). Zaangażowanie „Ruchu Pedagogicznego” w popularyzację czytelnictwa książek dla dzieci wśród nauczycieli i rodziców w latach 1912–1939. *Wychowanie w Rodzinie*, XIX, 47–70.
- Birkenmajer, A., Kocowski, B., Trzynadłowski, J. (1971). *Encyklopedia wiedzy o książce*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Boguszewska, A. (2010). Idea pięknej książki w dwudziestoleciu międzywojennym w Polsce. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio L.*, 8(1), 52–63.
- Boguszewska, A. (2013). *Projekty graficzne pozapodrecznikowego wyboru książek zalecanego do edukacji elementarnej w Polsce w latach 1918–1945*. Wyd. UMCS.
- Cieślakowski, J. (1975). *Literatura i podkultura dziecięca*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dębicki, Z. (1918). Książka i człowiek (recenzja). *Muzeum*, 8–9, 437.
- Dunin, J. (1991). *Książeczki dla grzecznych i niegrzecznych dzieci*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dunin, J. (2005). Dalsze poszukiwania krasnoludków z bajki Marii Konopnickiej. *Guliver*, 2, 37–42.
- Kabacińska-Łuczak, K. (2010). Dziecko na wybranych przedstawieniach ikonograficznych Michała Stachowicza (1768–1825). *Studia Edukacyjne*, 12, 181–200.
- Kaniewska-Lewańska, I. (1964). Twórczość dla dzieci i młodzieży Klementyny z Tańskich Hoffmanowej. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Seria B: Studia i rozprawy*, 6, 200–212.
- Kaniewska-Lewańska, I. (1960). *Literatura dla dzieci i młodzieży od początków do 1864 roku*. WSiP.
- Kaniewska-Lewańska, I. (1970). *Stanisław Jachowicz – życie i działalność*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Karpowicz, S., Szcówna, A. (1904). Nasza literatura dla młodzieży (s. 1–108). (Nadbitka z Encyklopedii Wychowawczej pod red. J.T. Lubomirskiego, Gebethner i Wolff). Księgarnia Naukowa.
- Koczorowski, S.P. (1935). Polska książka ilustrowana dla dzieci. *Arkady*, 8, 482.
- Komza, M. (1993). Książki – podarki. Historia, typologia, funkcje. *Studia o Książce*, 19, 75–112.
- Kuliczowska, K. (1984). *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918. Zarys monograficzny. Materiały*. WSiP.
- Kulka, S. (1990). Działalność patriotyczno-wychowawcza Władysława Bełzy. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1, 20–26.
- Leszczyński, G. (2006). *Kulturowy obraz dziecka w literaturze drugiej połowy XIX i XX wieku. Wybrane problemy w dwudziestoleciu międzywojennym*. Wyd. Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

- Łobocki, M. (2000). *Metody i techniki badań pedagogicznych*. Impuls.
- Marin-Białostocka J. i in. (1971a). *Słownik artystów Polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966): malarze, rzeźbiarze, graficy*. T. 1. IS PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Marin-Białostocka J. i in. (1971b). *Słownik artystów Polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966): malarze, rzeźbiarze, graficy*. T. 2. IS PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Markiewicz, M. (1992). Grupa Krąg. W A. Wojciechowski (Red.), *Polskie życie artystyczne w latach 1945–1960* (s. 33–34). PWN.
- Mortkowiczowa, J. (1904). *Wychowanie estetyczne*. G. Centnerszwer i S-ka.
- Mortkowicz-Olczakowa, H. (1962). *Pod znakiem kłosa*. PIW.
- Nawrot-Borowska, M. (2018). Obrazki z dziecięcego świata. Dziecko i dzieciństwo na materiałach ikonograficznych w publikacjach adresowanych do dzieci z drugiej połowy XIX i początku XX wieku – wybrane problemy. *Ars Educandi*, 15, 98–109.
- Silverman, D. (2009). *Interpretacja danych jakościowych*. PIW.
- Smolik, P. (1938–1939). Złoty okres ilustracji książkowej II połowy XIX wieku. *Grafika*, 3–4, b.s.
- Treter, M. (1924–1925). Stanisław Dębicki (1866–1924). *Sztuki Piękne*, 1924/25, 25.
- Wiercińska, J. (1986). *Sztuka książki*. PWN.
- Wincencjus-Patyna, A. (2008). *Stacja Ilustracja. Polska ilustracja książkowa 1950–1980. Artystyczne kreacje i realizacje*. Wyd. ASP.
- Wroczyński, R. (1958). *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Żołądź-Strzelczyk, D. (2006). *Dziecko w dawnej Polsce*. Wydawnictwo Poznańskie.

Źródła (wybór)

- Chęciński, J. (1886). *Dzień grzecznego Władzia w rymowanych ustępach opowiedziany działwie z dodaniem różnych wierszyków*, Gebethner i Wolff. wyd. II.
- Dzieje Polski w dwudziestu czterech obrazach Władysława L. Anczyca* (1898). Gebethner i Wolff.
- Jachowicz, S. (1914). *Bajki i powiastki* (z 24 drzeworytami wedle rysunków J. Kossaka, W. Gersona, H. Picarda, H. Pilastego). J.M. Himmelblau.
- Konopnicka, M. (1931). *Jak się dzieci w Bronowie bawiły*. Gebethner i Wolff.
- Orsza, H. (1907). *Z życia królowej Jadwigi. Opowiadanie historyczne*. Skład Główny Księgarnia Polska J. Sikorskiego.
- Ostrowska, B. (1904). *Książeczka Halusi*. Towarzystwo Nakładowe.
- Przyborowski, W. (1924). *Lelum Poleum. Opowiadania historyczne z X wieku*. Wyd. św. Wojciecha. wyd. III.
- Rydel, L. (1904). *Bajka o Kasi i królewiczu*. Towarzystwo Wydawnicze.
- Weryho, M. (1901). *Las*. Gebethner i Wolff.

THE IMAGE OF THE POLISH CHILDREN'S BOOK AT THE TURN OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES

Introduction: Polish children's literature grew out of a close relationship between literature and pedagogy, which took place at the beginning of the nineteenth century, in a difficult political and economic situation for Poles due to the continuation of the partition regime. The cultural development of the nation is connected with the upbringing of the young generation. In the nineteenth century, the Polish book was introduced as a means of education.

Research Aim: The aim of the research used in the article was an attempt to reconstruct the image of the Polish children's book at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, taking into account two research problems. They concern the aesthetics and educational messages of reading recommended for the youngest readers. These areas of research are quite sparsely represented. Methods and techniques of historical research were used.

Evidence-based Facts: Polish children's literature developing during the partitions of Poland was studied by a group of Polish researchers: literary scholars, bibliologists, pedagogues and historians of education. However, this research area is unexploited, constituting a rich material for new research searches.

Summary: The conducted analyses show that in the years preceding regaining independence, two educational positions dominated children's literature. The first concerned building a patriotic attitude, the second emphasized pragmatism and realism of everyday situations. A number of examples of books for children that confirm these conclusions have been analyzed. The formation of patriotism in children included the transmission of glorious historical pages from the history of the Polish nation, awakening an affirmative attitude to native nature present in key editions for young readers at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. Everyday life is presented mainly by images of family, children's games and instructive stories, adventures from the life of peers. The aesthetics of the children's book of the discussed period fits into the style in force at that time, based on the pursuit of a masterful typographic arrangement. The uniqueness of the illustrations, especially colorful, as can be assumed, were a strong reinforcement of the impact of the message.

Keywords: children's literature, children's book, illustration.